

ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

ԵՒ

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐԿԸ ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

(Երկրորդ յօդած)

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

Մենք մեր անցեալ յօդածում աշխատեցինք համառօտապէս ցոյց տալ՝ թէ Ռուսիայում գիւղական վարկը, ճորտութեան վերացումից (19 փետր. 1861 թ.) յետոյ, զարգացման ի՞նչ աստիճաններ է անցել: Մենք տեսանք, որ ճորտութեան վերացման օրէնքի հետ զուգահեռաբար երևում է և հողեր յետ գնելու օրէնքը (ПОЛОЖЕНІЕ О ВЫКУПѢ), որով գիւղացիներին աւաջին անգամ իրաւունք է տրւում կանոնաւորաժ վարկից օգուելու: Գիւղացիները, աէրունական հողային վարկի միջնորդութեամբ, ձեռք են բերում հողային սեպհականութիւն և տնտեսական ինքնուրոյնութիւն, որը տնտեսական գոյութեան անհրաժեշտ պայմանն է կազմում: Սժտաժ այսպիսի զօրեղ միջոցներով, գիւղացիները հրապարակ են գալիս ինքնուրոյնաբար գործելու: Բաց միւսնոյն ժամանակ, շնորհիւ նոյն 19-ին փետրւարի վերանորոգիչ օրէնքի, արդիւնաբերութեան և վաճառահանութեան պայմաններն էլ փոխւում են:

Իրերի այս փոփոխման մասնակցում էին մասամբ գիւղական ազգաբնակութեան աժուսն և ապա հողերի խիտ մշակութեան պահանջները: Այնուհետև այն հողերը, որ գիւղացիները յետ էին գնել, բոլորովին անբաւարար էին գիւղացիների նորագոյն տնտեսական

պահանջները լրացնելու: Յիշած հանգամանքներից բղխած հողերի սակաւութիւնը արմատ էր առել Ռուսիայի համարեա բոլոր նահանգներում: Եւ որպէս զի հողերի պակասութիւնից առաջ եկող տնտեսական-հասարակական փնասների առաջն առնւի, տէրութիւնը հիմնում է 1881-ին գիւղացիական հողային բանկը (крестьянский позем. банкъ), որը պաշտօն ունի գիւղացիներին աջակցելու հարկաւոր հողեր առնելու համար: Այսպէս գիւղացիների երկար ժամանակեայ վարկի պահանջներին, ըստ կարելոյն, բաւարարութիւն տրւեց: Բացի գիւղական երկար ժամանակեայ հողային վարկից, ծագում է և կարճ ժամանակեայ վարկի պահանջը, որի համեմատ սկսում են բանալ փոխատու-խնայողական բանկեր (ссудо-сберегательныя кассы), որոնք դեռ ևս հիմա էլ Ռուսիայում չեն ստացել այն վերջնական լուծումը, որին վարկի նմանօրինակ հաստատութիւնները արդէն հասել են Եւրոպայում:

Անդրկովկասում գիւղական վարկը չէ ունեցել նոյն զարգացումը, ինչպէս Ռուսիայում: Սորա գլխաւոր պատճառը պէտք է մասամբ որոնել այն հանգամանքում, որ 19 փետրւարի 1861 թւի հրատարակած վերանորոգիչ օրէնքը գործ դրւած է եղած միմիայն Գուլթիսի և Թիֆլիսի նահանգների յայտնի տեղերում, որտեղ գիւղացիները ճորտ էին: Բնական է, որ գիւղացիական վերանորոգութիւնը, սահմանափակւած լինելով երկրիս միայն մի յայտնի մասում, չէր կարող ունենալ նոյն տնտեսական հետեւանքները, որոնք տեղի են ունեցել Ռուսիայում: Անդրկովկասի թուրքա-հայաբնակ նահանգներում գիւղացիների ահագին մեծամասնութիւնը բոլորովին այլ վիճակի մէջ էին և են: Դրեա՝ այսպէս կոչւած պետական-գիւղացիներ (государственные крестьяне) են, որոնք բնակւում են մասամբ, և այն էլ մեծ մասամբ, տէրունական հողերի վերայ և կոչւում են այդ իսկ պատճառով տէրունական գիւղացիներ (владельческие крестьяне), մասամբ էլ ազնւական թուրք թէ հայ կալաւածատերերի հողերի վերայ: Վերջիններիս, տէրունականներից ջոկելու համար, կոչւում են՝ կալաւածատիրական գիւղացիներ (владельческие крестьяне): Ուրեմն մեզանում գիւղացիները, որոնք կատարեալ սեպականատէրեր չեն, պատկանում են պետական գիւղացիներին, որոնցից մի մասը

տէրունական են կոչուում, միւս մասը՝ կալաճատիրական: Առաջինները վճարում են տէրութեան որոշ դրամական հարկ, երկրորդները վճարում են դրամական հարկ՝ տէրութեան և զանազան տուրքեր՝ կալաճատէրերին:

Ուրեմն գիւղացիական հողային վիճակը Անդրկովկասում այլ է, քան Ռուսիայում: Ռուսիայում, ինչպէս յայտնի է, գիւղացիք դառել են միայն ճորտութեան վերացումից յետոյ կատարեալ հողատէրեր և հողագործներ, իսկ Անդրկովկասում գիւղացիները եղել են և են այժմ էլ՝ ազատ հողագործներ, բայց ոչ սեպհականատէրեր, այլ իրաւունք ունեցողներ հողերից օգտուելու և, միւսնոյն ժամանակ, հող գնելու:

Բնական է, որ Ռուսիայի և Անդրկովկասի գիւղացիների հողային վիճակների տարբերութեան հետ կապւած են գիւղական կեանքի տարբեր պայմանները, որոնք նմանապէս զանազան կերպով նպաստած պէտք է լինէին գիւղական վարկի զարգացման: Օրինակ, հէնց շնորհիւ 19 փետրւարի լոյս տեսած նոր հողային կազմակերպութեան, ամենաընդունակ և ընտրեալ գիւղացիները սկսեցին աստիճանաբար հարստանալ, գնելով իրանց խեղճ և անընդունակ համագիւղացիներից հողեր, որոնք վերջիններին այլ ևս օգուտ չէին կարողանում տալ՝ զրկւած լինելով հողագործութեան համար անհրաժեշտ միջոցներից:

Անդրկովկասում էլ, ինչպէս իւրաքանչիւր մարդկային հասարակութեան մէջ, մենք հանդիպում ենք հարուստ և աղքատ դասակարգի գիւղացիների, թէպէտ և այս երևոյթը երկրիս յասուկ հասարակական պատճառների ծնունդ է: Եթէ մենք դիմենք Անդրկովկասի գիւղացիների պահանջների բացատրութեան, մենք կը տեսնենք, որ սոքա մասամբ հինաւորց սովորութիւններից են ծագում, մասամբ հողային և գիւղատնտեսական բնաւորութիւն են կրում, մասամբ էլ իրանց հասարակական պարտաւորութիւններ կատարելու անհրաժեշտութեան հետ են կապւած: Այն կարգի պիտոյքները, որոնք գիւղացիների համար փողի հարկաւորութիւն են յառաջ բերում տարւայ ընթացքում, ծագում են սովորական ժողովրդական և եկեղեցական տօներ կատարելուց: Սոցա նման շքեղ ծիսակատարութիւններ պատահում են բաւականին յաճախ, գցելով գիւղացիներին մեծ ծախքերի տակ, մանաւանդ Թիֆլիսի և Գուլթայիսի նա-

Հանգնելու, այսինքն՝ վրացիների մէջ: Թէպէտ յիշեալ ծախքերը մի յայտնի չափով խանգարիչ են լինում գիւղական տնտեսութեան և հարկադրում են գիւղացիներին վերջապէս դիմել վաշխառուներին, սակայն այդ ծախքերը բոլորովին կը կորցնեն իրանց նշանակութիւնը, որովհետեւ ժամանակի ընթացքում, լուսաւորութեան ազդեցութեան տակ, այդ տեսակ գիւղական շուսկութիւնները անշուշտ կ'անհետանան:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեր գիւղացիների հողային և գիւղատնտեսական պէտքերին, սոքա կազմում են Անդրկովկասեան բոլոր նահանգներում գիւղական աղգաբնակութեան համար գոյութեան խնդիր: Այս տեսակ պահանջների զարգացման նպաստում են ուրիշ հողատիրական կամ հողագործական պայմաններ: Մեր երկրում հողատիրութիւնը այնքան շարժական չէ, այսինքն՝ այնքան հեշտ առուծախքի առարկայ չէ. մինչդեռ այն նահանգներում, որտեղ գորութիւն ունեցաւ 19 փետրւարի օրէնքը, հողերը ձեռքից ձեռք անցնելով, վերջ ի վերջոյ անցան հարուստների ձեռքը և այնուհետեւ գիւղացիների համար հողի պակասութիւն յառաջ բերին:

Անդրկովկասեան գիւղացիների հողի պակասութեան խնդիրը լուսաբանելիս՝ պէտք է յիշել ամենից առաջ այս հանգամանքը, որ գիւղացիների հողերը ենթարկւած են, մանաւանդ թէ ենթարկւած էին, յափշտակութեան (ЗАХВАТЪ) մասնաւոր հողատէրերի, նամանաւանդ բէգերի կողմից: Բէգերը, իրանց այսպիսի նպատակներին հասնելու համար, դիմել են և դիմում են առանց դժարութեան ապօրինի միջոցներու՝ Նոքա կաշառում են սուտ վկաներին և շինում կեղծ կապալի պայմանաթղթեր՝ իբր թէ իրանց հողային մասնաբաժինները տւած է գիւղացիներին մասնաւոր կապալով: Կապալի պայմանաթղթերը շինում են օրէնքով պահանջուող բոլոր ձևերով, որպէս զի օրինականութեան ոյժ ստանան: Այս բոլորը կատարւում է առանց գիւղացու գիտակցութեան, որը դատի ժամանակ բէգի հնարած գործը տանում է տալիս և իւր հողային մասնաբաժնից զրկւում է: Բայց յափշտակութիւնները շատ յաճախ պատահում են նմանապէս և այնպիսի հողերի վերայ, որոնց սահմանները որոշւած չեն: Այսինքն պատահում է, որ միեւնոյն գիւղի հողերի շրջանի մէջ մտնում են նաև հողեր, որոնք պատկանում են տէրութեան կամ ուրիշ գիւղի բնակիչներին և ուրիշ դասակարգի մարդկանց: Ի հարկէ

Հողերի սեպհականութեան այդ անորոշ դրութիւնից օգտուում են այն անձերը, որոնք օժտւած են առանձին արտօնութիւններով և իրանց հարստութիւնով աւելի ոյժ են վայելում, քան գիւղացիները:

Բացի այստեղ յիշած յափշտակումներից, գիւղացիների հողի սակաւութեան զարգանալուն նպաստում են նաև հետեւեալ հանգամանքները: Ինչպէս յայտնի է, գիւղերում սովորութիւն կայ, որ, երբ աղջկերանց մարդու են տալիս, սոքա ստանում են իբրև օժիտ հողեր, որոնք բնականաբար ուրիշ մարդկանց ձեռքն են անցնում և այսպիսով, կտրելով համայնքից, օտարների սեպհականութիւն են դառնում: Համայնքից կտրւած պիտի համարել նմանապէս այն գիւղացիների հողերը, որոնք թողնում են գիւղը և գնում քաղաքներում ապրելու, միևնոյն ժամանակ վերապահելով իրանց հողերի սեպհականութիւնը: Այսպիսով գիւղացիները, զաղթելով դէպի քաղաքները, իրանց ազատում են հասարակական և համայնական հարկերի պարտաւորութիւններից, որոնք միանալով սովորական հարկերի հետ, որ գիւղում մնացող գիւղացիները պէտք է վճարեն՝ վերջիններին չափազանց ծանրաբեռնում են:

Հողերի սակաւութեան աջակցող պատճառների շարքում պէտք է յիշել երկու դէպքեր ևս: Սոցանից մինը վերաբերում է գիւղացիների այն հողերին, որոնք ժառանգաբար հեռու ազգականների ձեռքն են անցնում. իսկ միւս դէպքը կայանում է այն տգեղ և ֆեոսակար գիւղական սովորութեան մէջ, զոնէ մի քանի տեղերում, ուր գիւղացիները նւիրում են իրանց հողերի յայտնի մինչև անգամ լաւ մասերը գիւղի քահանաներին և մասամբ գիւղում բնակող որ և է արտօնութիւն ունեցող ոչ-գիւղացի անձերին:

Բաց ոչ մինը մինչ այժմ յիշած պատճառներից այնքան քայքայման չէ ենթարկում գիւղացիների հողային սեպհականութիւնը, որքան այն դէպքը, որ յառաջ է գալիս հողեր գրաւ դնելուց մասնաւոր անձերի մօտ: Վերին աստիճանի նկատելու արժանի հանգամանքը այն է, որ հողեր գրաւ դնելու իրաւունքը Անդրկովկասում ունի մի այլ կերպարանք, որը իւր առանձնայատկութիւնով զանազանւում է Ռուսիայում և Եւրոպայում իշխող նման իրաւական հաստատութիւնից: Անդրկովկասում, ինչպէս և համարեա ամբողջ

Արեւելքում, հողը՝ փոխատուի մօտ գրաւ դնելով՝ անցնում է ուղղակի վերջինի ձեռքը. այնպէս որ փոխատուն, կալածքը իբրեւ գրաւական իւր ձեռքն առնելով, վայելում է ոչ միայն ապահովութիւն, այլ և կալածներից օգտուելու իրաւունք, մինչև որ պարտականը բոլոր ստացած վարկի գումարը իւր տոկոսներով կը վճարի: Մինչդեռ Ռուսիայում և առհասարակ Եւրոպայում փոխատուն իրաւունք չ'ունի իւր մօտ գրաւ դրած հողից օգտուելու, քանի որ նա միայն գրաւ է դրած: Պարզ է, որ գիւղացիների հողերը գրաւ դնելով այս տեսակ գրաւի սկզբունքների հիման վերայ, պիտի հեշտութեամբ անցնեն ուրիշների ձեռքը, որոնցից աղատուելը յաճախ չէ յաջողում, մանաւանդ որ գիւղացիները ճարահատեալ կապում են վաշխառու փոխատուների հետ անիրագործելի պայմաններ:

Հողի պակասութիւն յառաջ բերող պատճառները մեկնելուց յետոյ, դիմենք այն խնդրին, թէ որո՞նք են այն հողերը, որ գիւղացիները գրաւ դնելու կամ ծախելու իրաւունք ունին:

Անդրկովկասեան հայաբնակ ու թուրքաբնակ նահանգներում, ինչպէս Բագուի, Երևանի և Գանձակի, գիւղացիները տնտեսապէս կազմակերպւած են համայնօրէն: Յիշեալ նահանգներում, բացի բէգերի, աղալարների, մելիքների և մուքթաղարների հողերից, մնացած հողերը համայնքների ձեռքումն են: Այստեղ իւրաքանչիւր համայնք ժամանակ առ ժամանակ, սովորութեամբ ստեղծւած կանոնների հիման վերայ, բաժանում է հողերը համայնքին պատկանող ծուխերին: Իւրաքանչիւր ծուխ ստանում է իրան հարկաւոր հողային մասնաբաժինը, որի մեծութիւնը չափւում է համեմատ իւրաքանչիւր ծուխի աշխատաւոր անդամների թւին: Այսինքն մի ծուխ, որը շատ հոգի ունի, աւելի մեծ մասնաբաժին է ստանում քան միւսը, որի անդամների թիւը փոքր է: Համայնական հողերի պարբերական բաժանմունքը տեղի է ունենում զանազան զաւառներում՝ զանազան ժամանակամիջոցներում՝ այսպէս՝ ամեն 3, 4, 6 մինչ 15 տարին մի անգամ: Հողերի այս պարբերական բաժանմունքը նպատակ ունի՝ վերջին բաժանմունքից յետոյ գիւղացիների մէջ զոյացած հողային մասնաբաժինների անհաւասարութիւնը վերացնելու: Հողային մասնաբաժինների անհաւասարութիւնը ծագում է կամ նրանից, որ

ժամանակի ընթացքում ծուխերի անդամների թիւը աճում է, կամ նըրանից, որ գիւղացիների մէջ բաժանւած հողաբաժինների մի մասը գիւղատնտեսական և տեղագրական տեսակէտից նշանակութիւնը կորցնում է և դառնում անպէտք, գոնէ առայժմ: Բայց ամենքից հետաքրքրելի իրողութիւնը այստեղ այն է, որ համայնական հողատիրութեան հետ միասին գոյութիւն ունի նաև գիւղացիների մասնաւոր հողատիրութիւնը, որը իսկապէս համայնական հողատիրութեան ուղղակի հետևանք է երևում: Այսպէս, երբ որ համայնական հողերի մի բաժանումից մինչ միւսը երկար ժամանակ է տևում, գիւղացիները այդ ժամանակամիջոցում աշխատում են ցանկապատել իրանց հողային մասնաբաժինները, որոնք մանաւանդ զետեղին մօտ են գտնւում և բնականաբար ամենից արդիւնաւէտն են համարւում: Համայնական ամենալաւ հողերը, որոնք ուղղելու միջոցներ ունին, ցանկապատելով հանդերձ, անցնում են գիւղացիների մասնաւոր հողատիրութեան ներքոյ, որը շատ յաճախ ուղղակի սեպհականութեան է փոխւում: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ գիւղացիները այս ճանապարհով համայնական հողերը իրանց սեպհականացնելով, ձեռք են բերում նմանապէս ծախելու և գրաւ զնելու իրաւունքը: Ահա այն միջոցը, որով ոչ միայն գիւղացիներն են զրկւում իրանց հողերից՝ գրաւ զնելով վաշխառուների մօտ իրանց անյետաձգելի պիտոյքներն լրացնելու համար հարկաւոր վարկ ստանալու՝ այլ նմանապէս զրկւում է և համայնքը իւր թանկագին հողերից: Եւ այնուհետև համայնքը անկարող է լինում, հողերի բաժանմունքի նորոգման ժամանակ, բաւարարութիւն տալու գիւղացիների հողային կարիքներին: Այս դէպքում մնում են բաժանւելու լոկ այնպիսի հողեր, որոնք ջրի սակաւութեան ենթակաջ են և որոնք ուրեմն գիւղացիների համար մեծ տնտեսական նշանակութիւն չ'ունին:

Ջրի սակաւութիւնը, միանալով հողերի պակասութեան հետ, ստեղծում է երկրիս շատ տեղերում այնպիսի տագնապալից դրութիւն, որ, մեր կարծիքով, առանց օրէնսդրութեան միջամտութեան, այսպիսի տնտեսական դրութիւնը բարւոքել անկարելի է:

Հողերի սակաւութիւնը տիրապետում է նմանապէս Թիֆլիսի և Գուլթալիսի նահանգներում: Թիֆլիսի նահանգում երևացող հողերի պակասութիւնը պէտք է վերագրել միևնոյն պատճառներին, որ

մենք յիշել ենք Երևանի, Բաղուի և Գանձակի նահանգների նկատմամբ: Թիֆլիսի նահանգում կայ և՛ մասնաւոր-ծուխային և՛ համայնական հողատիրութիւն, բայց համայնական հողատիրութիւնը գերիշխող է հանդիսանում: Փութայիսի նահանգի վերաբերմամբ կարելի է պնդել, որ հողատիրութիւնը գլխաւորապէս մասնաւոր-ծուխային է: Ուրեմն այս նահանգի գիւղացիները, իբրեւ մասնաւոր սեպհականատէրեր, աւելի կատարեալ իրաւունք ունին իրանց հողերը անարգել կերպով ծախելու և գրաւ դնելու, քան թէ ուրիշ նահանգների գիւղացիները: Հէնց շնորհիւ այս հանգամանքի, Փութայիսի գիւղացիների հողերը շատ հեշտութեամբ են անցնում ուրիշների ձեռքը և այսպիսով հետզհետէ գիւղացիների համար հողերի պակասութիւն է լաւաջ գալիս:

Գիմենք այժմս մի քանի թւանշանների, որոնք մեզ պիտի մի յայտնի դադափար տան մի կողմից նորա մասին թէ՛ գիւղացիները ո՞ր չափով մասնաւոր սեպհականութեան տէր են, իսկ միւս կողմից նորա մասին թէ՛ գիւղացիները ո՞ր չափով ունին հողային մասնաբաժիններ: Գիւղացիները ունին ամեն տեսակ հողեր.

Թիֆլ. նահ. սեպհ.	6.154 ₃₂	դես. տէր.	857.518 ₅₁	դես.
Բաղուի » »	1.155 ₂₅	» »	1.103.420 ₇₆	»
Գանձ. » »	7.964 ₃₈	» »	944.252 ₃₆	»
Երևանի » »	142 ₀₄	» »	890.692 ₇₉	»
Փութայ. » »	43.912 ₂₇	» »	44.807 ₁₆	»

Ընդ ամենը՝ սեպհ. հողեր 59.328₂₆ դես. տէր. 3.840.692₀₈ »

Այստեղ առաջ բերած թւերում ամենից շատ աչքի ընկնող փաստը այն է, որ Փութայիսի նահանգի գիւղացիների մասնաւոր հողային սեպհականութիւնը համարեա երեք անգամ աւելի մեծ է, քան միւս չորս մնացած նահանգներինը միասին, որտեղ, ինչպէս տեսնում ենք, տէրունական հողատիրութիւնը գրեթէ միակ իշխողն է: Եթէ տոկոսներով հաշուելու լինինք, կը տեսնենք, որ Փութայիսի նահանգում գիւղացիական մասնաւոր սեպհականութիւնը գրեթէ հաւասար է տէրունական հողերի տարածութեան. մինչդեռ միւս չորս նահանգներում գիւղացիների մասնաւոր հողային սեպհականութիւնը կաղմում է միասին մօտ միայն 0,41%, ուրեմն դեռ ոչ կէս տոկոս նոյն նահանգների տէրունական հողերի: Եւ այս երեւոյթը

պէտք է արդէն անպայման կերպով վերագրել մեզ յայտնի հանգամանքին, որ Քուլթայիսի նահանգում ճորտութեան վերացման օրէնքը մեծապէս նպաստած է, որ հողերը անցնեն գիւղացիներին ձեռքը իբր մասնաւոր սեպհականութիւն:

Բայց այդ օրէնքը կարողացաւ այդ հետեանքը ունենալ շնորհիւ Քուլթայիսի նահանգի տեղագրական պայմաններին: Եւ իրօք այս նահանգում վարելահողերը զանաւում են մեծ մասամբ լեռնային տեղերում, որոնց մշակութեան համար պահանջւում է առանձնապէս գիւղացու մասնաւոր աշխատանքը, որը իւր արդար վարձատրութիւնը միայն հողի սեպհականութեամբ կարող է ստանալ:

Հետաքրքրական է նաև իմանալ, թէ իւրաքանչիւր ծուխի վերայ մի կողմից և արական սեռի շունչի վերայ միւս կողմից, հողաբաժիններից ո՞րքան հող է ընկնում զանազան նահանգներում:

Ծուխի վերայ		արական սեռի հողու վերայ	
Թիֆլիսի նահանգում՝	17,87 դեսետին	5,15	դեսետին
Բաքուի	» 16,29 »	4,60	»
Գանձակի	» 18,14 »	4,73	»
Երևանի	» 16,20 »	3,63	»
Քուլթայիսի	» 4,23 »	1,21	»

Այս թւերից երևում է, որ Քուլթայիսի նահանգում ամեն մի ծուխ և հողի ամենից քիչ հողի մասնաբաժին ունի: Բայց չը պէտք է մոռանալ, որ Քուլթայիսի նահանգի գիւղացիները, հողային մասնաբաժինների հետ միասին, ունին մեծ քանակութեամբ նաև սեպհական հողեր: Եթէ բաժանենք Քուլթայիսի գիւղացիների մասնաւոր հողային սեպհականութեան թիւը (43, 912,27 դեսետին) նահանգում գտնուող ծուխերի թւի վերայ (20.997), մենք կը ստանանք աւելի քան 2 դեսետին սեպհական հող իւրաքանչիւր ծուխի համար: Վերջին թիւը (2 դես.) գումարելով նահանգի ծուխային մասնաբաժնի հետ (4, 23 դեսետին), կը կազմի $6\frac{1}{2}$ դեսետին, այնպէս որ յիշեալ նահանգի իւրաքանչիւր ծուխի վերայ իսկապէս $6\frac{1}{2}$ դեսետին հող է ընկնում: Բայց այս թիւն էլ քիչ է ծուխի հողային պահանջներին բաւականութիւն տալու համար:

Մեզ մնում է հիմա յիշել թէ ի՞նչպիսի պատկեր են ներկայացնում միւս նահանգների գիւղացիների հողային մասնաբաժինները: Վերը բերած թւերից պէտք է եզրակացնել, թէ սոքա աւելի առատ հողեր ունին: Սակայն, մօտիկ քննելով վերեւ ցոյց տւած հողային մասնաբաժինների իսկական դրութիւնը, կը տեսնենք որ իւրաքանչիւր ծուխային հողի մասնաբաժնի քանակութեան մէջ մոռնում են և այնպիսի հողեր, որոնք անջրութիւն են կրում և ուրեմն տնտեսապէս ծուխի համար աւելի քիչ նշանակութիւն ունին: Իսկ յետոյ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել ծուխ կազմող անդամների թւի վերայ: Հաշւած է, որ իւրաքանչիւր ծուխ պարունակում է 3, 4 կամ 5 արական սեռի հողի: Բայց այս թիւը ժամանակի ընթացքում փոխւում է, և 4 կամ 5-ից աւելի արական սեռի հողի պարունակող ծուխերը աճում են. մանաւանդ եթէ ընտանեկան բաժանմունքներ շատ սակաւ են պատահում: Բայց որովհետեւ համայնական հողերը տեղ տեղ շատ երկար ժամանակամիջոցներում են բաժանւում, այդ պատճառով էլ հողաբաժինների անհաւասարութիւնը մնում է երկար տարիներով. բացի դորանից, տեղ տեղ համայնական հողերի բաժանումը աշխատում են մոռացութեան տալ: Այդ բոլոր պատճառներով գիւղացիները վերջ ի վերջոյ չափազանց հողի պակասութիւն են կրում:

Նկարագրած իրերը մեզ բաւականաչափ ապացուցեցին, որ Անդրկովկասի բոլոր հինգ նահանգներում հողերի պակասութիւն է տիրապետում: Այժմ հարկաւոր է ուշք դարձնել այն հանգամանքների վերայ, որոնք ուղղակի իրերի այս դրութիւնից են բխում: Ուրեմն ի՞նչ են անում գիւղացիները, երբ հողերի սակաւութիւնը սոցա տնտեսական գոյութիւնը վիճելի և տարակուսական դրութեան մէջ է գցում. չէ՞ որ երկրիս մէջ չը կան այնպիսի երկար-ժամանակեայ գիւղացիական հողային վարկի հաստատութիւններ, որոնց միջնորդութիւնով գիւղացիները իրանց այս կարգի պահանջներին բաւարարութիւն տալ կարողանան: Սորա համար գիւղացիները ճարահատեալ դիմում են այն միջոցին, որի անունն է գիւղական կապալ: Գիւղացիները վերցնում են մասնաւոր հողեր կապալով և այն դէպքում, երբ իրանց հողերը, ջրից բոլորովին զուրկ լինելով, ոչինչ արդիւնք չեն տալիս, կամ շատ անկանոն մշակելուց, նոցա արդիւնաբեր ուժերը սպառւում են: Թէ այս և թէ

միւս պատճառներով հողի կապալառութիւնը գիւղացիների համար անհրաժեշտ է դարձել, չը նայած որ նա շատ դժւար, համարեա թէ անիրագործելի, պայմաններ է ստեղծում գիւղացիների համար: Անդրկովկասի բոլոր նահանգներում գիւղական կապալը տւում է առհասարակ մի տարի, բայց պատահում է և այնպէս, որ գիւղացիները գլխաւորապէս իրանց հարուստ համագիւղացիներից վերցնում են հողեր երկարժամանակեայ կապալով 2, 3, մինչ 9 տարով: Կապալի գինը վճարւում է փողով, երբ գիւղացիները իրանց տեղում փողի կարօտութիւն չեն զգում, կարողանալով մօտիկ գտնուող շուկաներում իրանց բնական բերքերը հեշտութեամբ ի վաճառ հանել: Իսկ սորա հակառակ դէպքում հողի վարձը գիւղացիները պարտաւորւում են վճարել բնական բերքերով, հունձքի $1/4$, $1/6$, $1/3$ մինչ $1/2$ մասը: Փողով վճարելիք կապալի գները փոփոխական են: Երևանի և Գանձակի նահանգներում կապալի գինն է 5—72 ռուբլի մի դեսետինի համար, Գուլիստի-սի նահանգում նա հասնում է 6—24 ռուբլու, Քիջլիսի նահանգում հողի վարձը աւելի արժան է. նա այստեղ լինում է 3—10 ռուբլի:

Հողեր կապալով տուողները միայն հարուստ գիւղացիները չեն, այլ մասամբ և խեղճ գիւղացիները, որոնք հող ունենալով հանդերձ, զուրկ են հողի մշակութեան համար անհրաժեշտ միջոցներից: Այս միջոցների շարքում առաջին տեղն են բռնում բանող տաւարը և սերմերը, որոնց ձեռք բերելու համար գիւղացիները առանց տատանւելու մասնաւոր մարդկանց օգնութեան պիտի դիմեն, որքան էլ նոքա աշխատեն վաշխառուական զարհուրելի տոկոսներ վճարելուց փախուստ տալ: Ահա՛ այն աղբիւրը, որից ծագում են կարճժամանակեայ գիւղական վարկի վաշխառուական զանազան ձևերը: Խեղճ գիւղացիները չ'ունենալով ցիշեալ միջոցները իրանց տնտեսութիւնը վարելու, դիմում են վաշխառուներին և կամ վերջապէս, որ աւելի հեշտ է իրանց թւում, պանդխտութեան: Այս վերջին դէպքում թողնելով իրանց հողերը ամենաչնչին վարձով ուրիշների դիշատի: (хипический) տնտեսութեանը, գնում են քաղաքներ իրանց օրւայ պարէնը վաստակելու: Բայց պանդուխտ գիւղացիների մէջ գտնւում են շատ փոքրամասնութեամբ այնպիսիները, որոնք վերա-

գառնում են իրանց սկզբնական բնակութեան տեղերը մի քիչ փող ձեռքներին այժմ ինքնուրոյնաբար գիւղատնտեսութիւնը վարելու։ Որքան ողբալի է լինում սոցա դրութիւնը, երբ սոքա իրանց տեղերը, վերադառնալուց յետոյ, տեսնում են իրանց սեպհական հողերը ամենայուսահատական դրութեան մէջ։ Զէ՞ որ կապալառուները աշխատում են կապալի ժամանակ, որքան հնարաւոր է, հողից շատ արդիւնք ստանալ, այնպէս որ հողը, կապալի ժամանակամիջոցը անցնելուց յետոյ, ուժասպառ է լինում և իւր տիրոջ մի քանի տարիներ ալ ևս ոչինչ արդիւնք խոստանալ չի կարողանում։ Գիւղացիները այս հանգամանքների լուծի տակ՝ կրկին մատնւում են պանդխտութեան։

Ունենոր գիւղացիների վերաբերմամբ կարելի է ասել՝ թէ՛ պէտ նոքա մեծամասնութեամբ ունին միջոցներ իրանց տնտեսութիւնը վարելու, սակայն նոքա էլ ժամանակի ընթացքում հանդիպում են չը նախատեսած պահանջների, որոնք անբարեպատեհ հանգամանքների արդիւնք են լինում։ Այս պահանջների շարքում ամենից առաջ պիտի յիշել լծկան տաւարի մահը և կատարեալ անյաջող հունձքերը, որոնք գիւղացիներին դժբաղդութիւնների են ենթարկում։ Բացի սորանից առհասարակ գիւղացիների համար երեւան են դալիս այսպիսի դէպքեր, որոնք մարդկային կեանքի հետ անմիջական կապ ունին, ինչպէս օրինակ՝ հարսանիք, թաղումն և այլն։ Յետոյ պէտք է յիշենք այն ծախքերը, որ գիւղացիները գիւղական ճանապարհների շինութեան են յատկացնում։ Վերջապէս գիւղացիներից պահանջւում է ժամանակ առ ժամանակ այսպէս անւանւած՝ արտասոյժ որ ծախքեր, որ նոքա միայն ստիպմամբ են անում։ Օրինակ՝ աւազակներին բռնել տալու համար եղած ծախքերը։ մի գործ, որ գիւղացիներին մեծամեծ պարտքերի մէջ է գցում շնորհիւ այս գործին ծառայող ստոր պաշտօնեաների անբարեխղճութեան և շռայլութեան, որ սոքա ի գործ են դնում ամենայն ճարպիկութեամբ իրանց անց ու դարձի ժամանակ։

Սոքա են երկրիս գիւղացիների գլխաւոր գիւղատնտեսական և անձնական պահանջները, որոնց բաւարարութիւն տալ կարող է սոսկ օրէնսդրութեամբ կանոնաւորւած կարճ ժամանակեայ գիւղական վարկը։ Թէպէտ Անդրկովկասում տեղ-տեղ բաղդի բերմամբ եղել են կարճ ժամանակեայ վարկի նպատակներին ծա-

ապող մի տեսակ փոխատու-խնայողական ընկերութիւններ, բայց դժբա այժմն արդէն անհետացել են թէ իրանց վատ կազմակերպութեան պատճառով և թէ այն իրողութեան շնորհիւ, որ մեր երկրի մարդիկ ինքնօգնութեան սկզբունքի վերայ հիմնւած տնտեսական ընկերական հաստատութիւնները, կարծես, դեռ անընդունակ են պահպանելու: Իսկ միւս կողմից փաստ է, որ օրինաւոր գիւղական վարկի հաստատութիւնների բացակայութիւնը այնպիսի վաշխառուական մասնաւոր վարկի ձևեր է ստեղծել, որ մենք հակւած ենք ամենայն իրաւամբ դոցա համարել գիւղացիների չքաւորութեան միակ պատճառը:

Գիւղական վաշխառուական վարկի ձևերից ամենասարսափելիները երկուսն են, որոնք գործածական են երկրիս համարեա բոլոր հինգ նահանգներում: Նախ պիտի մատնացոյց անենք ժողովրդական դառած այն տեսակ վարկի վերայ, որ գիւղացիները վերցնում են վաշխառուներից գիւղական բերքերի գրաւականով: Գիւղացիները այս դէպքում տալիս են վաշխառուններին մի պայմանագիր, որի զօրութեամբ առաջինները պարտաւորւում են հունձքի վերջը սորա մի յայտնի մասը վճարել՝ վերցրած վարկի պարտքը իւր տոկոսներով շիջուցանելու համար: Երբ որ պարտք վճարելու ժամանակը գալիս է և գիւղացիները անընդունակ են լինում իրանց վարկատուների պարտքերը վճարելու, վերջինները նորոգում են պայմանագիրը՝ աւելի մեծ գումարի համար: Բայց դեռ ո՛րքան այս պարտքերը աւելի են մեծանում, երբ հունձքը բոլորովին անյաջող է լինում: Ուրեմն գիւղացիները ո՛ւմ պիտի դիմեն իրանց աղէտալի դրութեանը օգնութիւն հասնելու: Սրանց մնում են միայն իրանց հողերը, որոնց վերայ սոքա դրած են իրանց վերջին յոսքը: Արդարեւ, գիւղացիները ճարահատեալ գրաւ են դնում իրանց հողերը այն վաշխառունների մօտ, որոնք նրանց արդէն վարկ են տւել, որը դեռ ևս յետ չէ վճարւել: Եւ սա կազմում է ժողովրդական վաշխառուական վարկի երկրորդ ձևը, որը նմանապէս շատ տարածւած է երկրիս մէջ: Այսպէս մի առ ժամանակ գիւղացիները կարողանում են շունչ քաշել, մինչև որ հողի գրաւականով ստացած պարտքը նա անկարող է լինում վճարելու: Վարկատուները օգտւում են այսպիսի դէպքերի համար գոյութիւն ունեցող օրէնքներից: Նո-

քա արգելք են դնել տալիս իրանց մօտ գրաւ դրած գիւղացիների հողերի վերայ, և այնուհետեւ կամ ծախել են տալիս, կամ իրանք են վերցնում ստանալիքների փոխարէն: Զարմանալին այստեղ այն է, որ գիւղացիները թէ կամաւորապէս և թէ ճարահատեալ ծախում են իրանց հողերը, չը նայած, որ օրէնքը (669—671 թ. IX Դ. СВОДЪ ЗАКОНОВЪ) նրանց արգելում է իրանց հողային մասնաբաժինները ծախելու: Բայց այս երեւոյթը պէտք է վերագրել այն բանին, որ սովորութիւնը երկրիս մէջ դեռ աւելի զօրեղ է, քան գրաւած օրէնքը, որը մեռած տառ. է մնացել: Պէտք է ասած, որ գիւղացիների ծախուող հողերի մէջ շօշափելի տեղ են բռնում նմանապէս նոցա խաղողի այգիները: Օրինակ՝ Թիֆլիսի նահանգում ծախւել են մինչ այժմ 886 դեսետին տէրունական հողերի վերայ գտնուող գիւղացիների այգիներ, իսկ ուրիշ տեսակ տէրունական հողեր ծախւել են մօտ 3.243 դեսետին: Վաշխառուները, քաջ գիտենալով գինեբեր այգիների արդիւնաւէտութիւնը, կենդրոնացնում են իրանց գործունէութիւնը ամենից շատ այգիներ ունեցող գաւառներում: Այդետէր գիւղացիներն էլ իրանց կողմից շատ են օգտուում վաշխառուական վարկից, աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ իրանց այգիները վարկատուների համար աւելի հաստատ ապահովութիւն են ներկայացնում: Հէնց մասամբ այս պատճառով հայաբնակ նահանգներում, որտեղ գինեբեր այգիներ շատ կան, վաշխառուական վարկի գինն այնքան մեծ չէ, համեմատած ուրիշ նահանգների հետ, որոնք այգիներով հարուստ չեն: Քութայիսի և մասամբ Թիֆլիսի նահանգում վաշխառուական տոկոսները հասնում են 75%—120% և աւելի, իսկ մնացած միւս նահանգներում այդ տոկոսները 25%—30% են հասնում: Վաշխառուական տոկոսների այս աչքի ընկնող զանազանութիւնը պէտք է անկասկած վերագրել մասամբ էլ այն հանգամանքին, որ հայ գիւղացիները առհասարակ աւելի ընդարձակ և պարզ հասկացողութիւն ունին ամեն տեսակ գիւղական փոխատուութիւնների և վարկային գործերի մասին: Աւելացնենք այս յատկութիւնների վերայ և այն իրողութիւնը, որ հայերը մեծ մասամբ օրինակելի գինեգործներ և հողագործներ են: Բնական է, որ օժտւած լինելով այսպիսի առաւելութիւններով, նոքա պիտի վայելեն բաւականաչափ վարկային ընդունակութիւն: Սակայն, չը

նայած մեր հայ գիւղացիներին այդ առաւելութիւններին, որոնցով դոքա կարողացել են չէզօքացնել միայն մի յայտնի չափով վաշխառուական վարկի քայքայիչ զօրութիւնը, այսու ամենայնիւ չի կարելի վստահանալ, որ հայաբնակ նահանգներում գիւղացիները ընդունակ լինին վաշխառուական վարկի մեքենայութիւններին տեղապէս դիմադրելու: Արդէն շոշափելի օրինակներ կան մի քանի հայ և թուրքաբնակ մասերում, որտեղ մինչև անգամ համայնքները տնտեսապէս, լոկ վաշխառուական վարկի շնորհիւ, իրանց ինքնուրոյնութիւնը կորցրել և քանդուել են, զանց առնելով այստեղ այն հանգամանքը, որ շատ գիւղական ընտանիքներ միանգամայն միևնոյն պատճառից բնաջինջ են եղած:

Ուրեմն, որպէս մենք տեսանք, մեր երկրի գիւղացիներին հարկաւոր է մի կողմից երկար ժամանակեայ հողային վարկ, որի միջնորդութեամբ գիւղացիները կարողանան իրանց հողերի պակասութիւնները լրացնել՝ գնելով ուրիշներից հարկաւոր հողեր, որոնց արժողութիւնն մեծ լինելով կարող է միայն երկար ժամանակամիջոցում աստիճանաբար վճարուել: Սորա նման պէտքերին բաւարարութիւն տալու պաշտօն պիտի ունենայ գիւղացիական հողային բանկը, որի կազմակերպութեան հետ մենք մեր անցեալ յօդաւորում ծանօթացրել ենք և որ տէրութիւնը վճել է մեր մէջ բանալ: Բայց գիւղացիական հողային բանկի միջնորդութեամբ զնած հողերը կարող են կրկին ծախուել և այնուհետև բանկը չէ կարող ծառայած լինել իւր առաջադրած նպատակին, այլ նպաստած կը լինի աւելի այն բանին, որ հարուստ գիւղացիները, օգուտելով բանկից բացած վարկից, կը գնեն հողեր և սոցա կամ կրկին կը ծախեն ուրիշներին օգուտով կամ խղճուկ գիւղացիներին կապալով կը տան: Նոյն իսկ խղճուկ գիւղացիները, առնելով հողեր բանկի միջնորդութեամբ, ժամանակի ընթացքում, մի որ և է անակնկալ դժբաղդութիւնից հարկադրուած, կարող են իրանց հողերը ծախել կամ դեռ գրաւ դնել, իսկ յետոյ ստիպմամբ ծախել, որ համարեա մի և նոյն հետեանքն է ունենում գիւղացիների տնտեսական դրութեան վատթարանալու նկատմամբ: Որպէս զի գիւղացիական վարկի բանկը փոխանակ հողերի սակաւութեան դարմանելու՝ սորա զարգացման չը նըպաստէր, որպէս զի, ասում ենք, այդ կարեւոր վարկի հիմնարկու-

Թիւնը բացասական բնաւորութիւն չը կրէր, պէտք է որ տէրութիւնը անշուշտ կարգադրութիւն անի, որ գիւղացիները իրանց հողալին մասնաբաժինները իրաւունք չ'ունենան ոչ ծախելու, ոչ գրաւ դնելու և վերջապէս ոչ էլ այնպիսի պայմանագրերով ծանրաբեռնելու, որոնց զօրութեամբ գիւղացիները իրանց հողալին մասնաբաժիններից օգտուելու իրաւունքը տալիս են ուրիշներին երկար ժամանակով կամ մշտական ժառանգական հողատիրութեան սկզբունքների հիման վերայ:

Բացի հողալին վարկի հաստատութիւնից, անհրաժեշտ են դարձել Անդրկովկասում նաեւ կարճ ժամանակ ետայ գիւղական վարկի բանկեր: Այդ տեսակ բանկերն Ռուսիայում գիւղական փոխառութեան այդպիսի դանձարաններն են (сельскія ссудо-сберег. банкы), որոնց մասին իւր ժամանակին խօսեցինք: Բայց նոքա, իրանց կազմակերպութիւնով, կատարելապէս չեն համապատասխանում իրանց կոչման: Գիւղացիների գիւղատնտեսական և անձնական պիտոյքներին ծառայող գիւղական բանկերը պէտք է կազմակերպւած լինին այս սկզբունքների վերայ, ինչպէս օրինակ՝ Գերմանիայում մեծ ծաւալումն ստացած այն վարկի ընկերութիւնները, որոնք կրում են իրանց յօրինողի՝ Շուլցէ-Դելիչի անունը, որ մի յայտնի տնտեսագէտ էր (Schulze-Delitch's Creditvereine): Այս վարկի ընկերութիւնների ծագման սկզբնապատճառն էր այն երևոյթը, որ Գերմանիայի քաղաքներում արհեստաւոր, փոքրիկ արդիւնաբերութիւնով զբաղւող դասակարգն էլ չէր կարողանում մրցել խոշոր արդիւնաբերութեան հետ: Վերջինս, իւր շահաւետութեան պատճառով, քաշում էր դէպի իրան բոլոր կապիտալները և այս գէնքը ձեռին, ուժասպառ էր անում փոքրիկ արդիւնաբերութիւնը և սպառնում սորան միանգամայն կլանել: Ահա՛ ձեզ մի խնդիր, որը արդարեւ դարուս տնտեսական ամենախոշորներից մինը պիտի համարել, որովհետեւ սորա բարեջան լուծումից կախւած է մի ամենաառողջ և ամենատոկուն դասակարգի հասարակական գոյութեան խնդիրը:

Այսպէս ուրեմն Գերմանիայում քաղաքների արհեստաւորները կազմում են վարկի ընկերութիւններ, որոնց պաշտօնն է՝ գլխաւորապէս փոքրիկ արդիւնաբերութեանը կապիտալներ մատակարարել և սորանով բոլոր արդիւնաբերութեան մեքենայութիւններին ընդ-

դիմադրել: Ինչպէս որ յիշած վարկի ընկերութիւնները քաղաքներում փոքրիկ արդիւնաբերողների պաշտպան են հանդիսանում, նոյնպէս նման վարկի ընկերութիւնները գործում են գիւղերում՝ այստեղ կեղեքող վաշխառուական վարկի չարիքների դէմ մաքառելու համար: Դիւղական վարկին ծառայող ընկերութիւններից շատ տարածւած են նոքա, որոնք իրանց գոյութիւնով պարտական են Ռայֆայզէն (Reifeisen) անունով բարերար և մարդասէր տնտեսագէտին: Վարկի հաստատութիւններն էլ կրում են Ռայֆայզէնի փոխատու-խնայողական ընկերութիւնների անունը (Reifeisenische Ländliche Darlehenskassenvereine): Թէ Ռայֆայզէնի և Թէ Շուլցէ-Ռեյխի ընկերութիւնները ունին հետեւեալ ընդհանուր սկզբունքները.— Երկուսի մէջ էլ բանկի բոլոր պարտատէրերը միեւնոյն ժամանակ և բանկատէրեր են, այնպէս որ օգուտը, որը ծագում է ընկերութիւններից առած գործերից, հասնում է բոլորին, այսինքն՝ ընկերութիւն կազմող բոլոր անդամներին: Յետոյ երկու տեսակ ընկերութիւնների հիմքն է կազմում բոլոր անդամների անձնական պատասխանատուութեան սկզբունքը: Այս նշանակում է, որ իւրաքանչիւր անդամ պիտի երաշխաւոր լինի ընկերութեան պարտքերի համար, իբր Թէ սա լինէր իւր սեպհական անձնական պարտքը:

Բայց այս երկու տեսակ բանկերը տարբեր են իրարից նրանով, որ Շուլցէ-Ռեյխի ընկերութիւնների սեպհական կապիտալը բաղկացած է երկու որոշ մասերից: Մի մասը պահեստի գումարն է, իսկ միւսը կազմում է գործերի համար հարկաւոր անդամակցական բաժիններից (Geschaeftsantheile): Պահեստի կապիտալը կազմում է այն փողերից, որոնք հաւաքւում են ընկերութեան անդամ գրւելուց և մի որոշ մասից, որ հանւում է տարեկան ստացած օգտից: Պահեստի կապիտալը բաժանւում է ընկերութեան բոլոր անդամների մէջ միայն այն ժամանակ, երբ որ ընկերութիւնը բոլորովին փակւում է և բոլոր պարտքերն էլ վճարւած են լինում: Անդամակցական բաժինները կազմում են այն վճարումներից, որ անդամները անում են պարբերաբար կամ ամեն ամիս, կանոնադրութեան համեմատ: Անդամակցական բաժինները անդամների սեպհականութիւն են: Ընկերութիւնը բաժինները վերադարձնում է անդամներին, երբ սոքա ընկերութիւնից դուրս են գնում: Ռայֆայզէնի ընկերութիւնները

չ'ունին այսպիսի կազմակերպութիւն: Ռայֆայզէնի ընկերութիւնները ունին միայն այսպէս անւանւած անբաժան ընկերական կապիտալ: Սա կազմուած է վճարած տոկոսների յաւելումներից և գործեր կատարելու համար ստացած վարկից, որը մնում է ընկերութեան ծախքերը հանելուց յետոյ: Բայց ամենքից աչքի ընկնող զանազանութիւնը երկու տեսակ բանկերի մէջ կայանում է նորանում, որ Ռայֆայզէնի ընկերութեան փակելուց յետոյ, ցիշեալ անբաժան ընկերական կապիտալը գործ է ածուած հասարակական և հանրօգուտ նպատակների համար, ինչպէս համայնական ուսումնարանների և աղքատանոցների համար: Պէտք է ցիշել վերջապէս այն նշանաւոր հանգամանքը, որ Ռայֆայզէնի զիւղական վարկի ընկերութիւնների մէջ վարչութիւնը առհասարակ ձրի է: Իւրաքանչիւրը նոցանից սահմանափակում է իւր գործունէութիւնը միայն մի յայտնի տեղում, սովորաբար նա չի գործում մի եկեղեցական-ծխական կամ քաղաքական համայնքի շրջանից դուրս:

Այստեղ առաջ բերած երկու տեսակ բանկերի կազմակերպութեան համառօտ նկարագրութիւնը բաւականին ցոյց է տալիս, թէ կարճժամանակեայ կանոնաւորւած վարկը ի՞նչպիսի ծառայութիւններ է մատուցանում տնտեսապէս ոչ ուժեղ դասակարգերին Եւրոպայում: Եթէ այժմ հարց զննէին, թէ դոցանից ո՞րը պիտի աւելի մատչելի և դիւրին իրագործելի լինի Անդրկովկասում՝ մենք ամենայն լստահութեամբ կը պատասխանէինք, որ, աչքի առաջ ունենալով մեր զիւղացիների տնտեսական, բարոյական և մտաւոր զարգացման աստիճանները, մենք հակառակ կը լինէինք ընդունել Ռայֆայզէնի վարկի ընկերութիւնների սիստեմը: Ի հարկէ կը գտնեն այնպիսի տեղեր, որտեղ տնտեսական յայտնի պայմանները զուցէ արդէն լինին Ռայֆայզէնի նման ընկերութիւնների կէտ առ կէտ իրագործման: Սակայն, դա մի խնդիր է, որի պարզելը անկասկած միայն փորձից և ժամանակից է կախւած: